

ORIGINAL ARTICLE

‘मराठी साहित्यातील ऊसतोड कामगारांचे चित्रण’

प्रा.कदम संभाजी धोँडीराम
बाबासाहेब चितळे महाविद्यालय, भिलवडी, ता.पलूस जि. सांगली

प्रस्तावना:

भारत हा कृषीप्रधान देश आहे. इथे पारंपरिक शेती वयवसाय मोठ्या प्रमाणत चालतो. श्रम करणे ही मानवाची गरज आहे. कोणत्याही सजीवाला कष्ट हे करावेच लागते. त्याच्या उदरनिर्वाहाचे साधन शोधण्याचा मार्ग म्हणजे श्रम होय. भारतीय संस्कृतीला श्रम संस्कृतीचा आधार आहे. ग्राम्य संस्कृतीमध्ये गावाचा पाटील हा प्रमुख होता. त्याच्या अधिकाराखाली सर्व गावगाडा चालत असे. त्या गावगाड्यात प्रत्येक पोलीस पाटलाचे बारा बलुतेदार व बारा अलुतेदार होते. पाटलाचा हरकाम्या निराळाच होता. तराळ हा पहिला त्या गावातील श्रमिक होता. हा गावाची साफ सफाई करत असे. उच्चभूंची सेवा चाकरी करावी लाकूड फोडणे, पाणी भरणे, धन्याची पोती उचलणे इ. कामे तो करत होता. तर बलुतेदारांच्या स्त्रिया पाटलांच्या घरी व शेतीवर विविध कामे करत होती. कोणत्याही क्षेत्राचा विचार करता असे दिसून येते की, जसा मालक निर्माण झाला त्याप्रमाणे कामगार, श्रमिकही निर्माण झाला आहे. शेती, बांधकाम, उद्योग, गृहकाम, सहकार, शासन अशा सर्वच क्षेत्रामध्ये कामगारांची गरज भासत होती हे कामगार अनेक प्रकारचे आणि अनेक क्षेत्रामध्ये दिसून येतात. दैनिक सकाळ अँग्रेवन पुरवणी सप्टेंबर २०११ च्या सर्वेक्षणानुसार भारतामध्ये शेतमजुरांचा आकडा पहाता महाराष्ट्रामध्ये स्त्री पुरुष मजूरांची संख्या १०८१५२६२ एवढी आहे. कर्नाटकामध्ये ६२२६९४२, मध्यप्रदेशामध्ये ७४००६७००, बिहारमध्ये १३४१७७४४, उत्तरप्रदेशामध्ये १३४००९११ अशा ठळक राज्यांची आकडेवारी पहाता मजूरांची संख्याही लाखात पहावयास मिळते. काही ठिकाणी लोकांना काम मिळत नाही ही त्यांची शोकांकिका आहे. महाराष्ट्राचा विचार काता असे लक्षात येते की, इथे शैक्षणिक, औद्योगिक, कृषिसंस्कृतीचा विकास झाला आहे.

महाराष्ट्राची शेती ही पारंपरिक पद्धतीची शेती ती हळूहळू संपत चालली असून तिचा कल आधुनिक व सेद्दियं शेती करण्याकडे चालला आहे. पारंपरिक पीकांऐवजी आधुनिक पीकांवर जोर वाढला आहे. प्रामुख्याने पारंपरिक व तंत्रज्ञानात्म ऊसशेती करण्याकडे कल वाढला आहे. भारतामध्ये ऊस तोड पारंपरिक पद्धतीने केली जात आहे. यासाठी लागणारे ऊस तोड मजूर बीड, जालना, उस्मानाबाद, नंदूरबार, सोलापूर, लातूर, जत, विजापूर या भागातून मोठ्याप्रमाणात कोल्हापूर, सांगली या भागामध्ये टोळया टोळयानी येतात. साधारणपणे ऑक्टोबर महिन्यामध्ये सुरु झालेली तोड साधारणपणे मार्च ते एप्रिल महिन्यात संपते. यासाठी अहोरात्र कष्ट करून जीवन जगतात याचे चित्रणमराठी साहित्यात चित्रित झाले आहे.

मराठी साहित्यामध्ये या ऊस तोड कामगारांचे चित्रण फार कमी प्रमाणत झाले आहे. बा. गो. केसरकरांची ‘कुणच्या खांद्यावर’ (१९८४) ही ऊस तोड कामगारांचे चित्रण करणारी पहिली काढंबरी

आहे. या कादंबरीमध्ये समस्त ऊस तोड कामगारांची होणारी मुस्कटदाबी, कर्जपायी हतबल झालेला माणूस, ठेकेदाराकडून उचल घेवून ती फेडण्यासाठी गावाधापासून सहा ते सात महिने वणवण करावी लागते. एवढेच नाही तर कारखानदारी, ठेकेदारांकडून होणरी पिळवणूक या सर्वांचे चित्रण पहावयास मिळते. कवी ज्ञानेश्वर कोळी यांनी (१९९९) आकाश पेलतांना या काव्य संग्रहामध्ये ऊस तोड कामगारांचे विश्व दाखविण्याचा प्रयत्न केला आहे. सुभाष कवडे यांनी (२००३) यानी त्यांच्या कवितेतून या कामगारांच्या समस्या चित्रित केल्या आहेत. पाणधुई (२००४) व धुराळा (२००५) आणि सरदार जाधव यांची कोयता (२००८) हया कादंबन्यातून ऊस तोड कामगारांच्या समस्यांवर आणि समाज वास्तवावर प्रकाश टाकला आहे.

सुजलाम् सुफलाम् महाराष्ट्रामध्ये विड्राव विखे पाटील यांच्या सहकारातून साखर उद्योग व साखर कारखानदारी वाढीस लागली आणि महाराष्ट्राचे संपूर्ण चित्रच बदलून गेले. महाराष्ट्रामध्ये १९९९ च्या मोजणी नुसार १३९ साखर कारखाने होते. सध्या त्यामध्ये वाढ होवून सध्या महाराष्ट्रामध्ये नोंदणीकृत असणारे २०२ महाराष्ट्रामध्ये आहे. महाराष्ट्र हे हे भारतातील सर्वात जास्त साखर उत्पादन करणारे राज्य आहे. इथे अनेक साखर कारखाने निघाले आणि त्यावर अवलंबन अनेक प्रकारचे उद्योग निघाले. त्यामुळे कामगारांची आणि मजूरांची परवड संपलेली नाही. ऊसामुळे ऊस तोड कामगारांचे स्थलांतर होवू लागले. तरीही त्यांच्या पोटापाण्याची व्यवस्था झालीच नाही.

मराठी साहित्यातून ऊस तोड कामगारांचे जीवन चित्रण झाले आहे. पोटासाठी वणवण, उघडयावर संसार मांडणाऱ्या आणि पोटासाठी वणवण भटकणाऱ्या ज्यांना शिक्षण, नोकरी नाही अशा या कामगारांचे मागासलेपण, कामगारांचे शोषण, त्याच्यामध्ये असलेल्या संघशक्तीचा अभाव, फाटका संसार, अशी आशय सूत्रे समोर ठेवून ऊस तोड कामगारांच्या अवस्थेचे चित्रण करणेत आले आहे.

• पोटासाठी वणवण :

ऊस तोड कामगार हे दुष्काळी पड्यातील म्हणजे मराठवाडा, विर्भ कर्नाटकातून आलेले आहेत. त्यांच्या भागामध्ये पावसाचे प्रमाण फारच कमी असल्यामुळे ते लोक ठेकेदारांकडून जादा पैशाची उचल करतात. आणि कारखाने सुरु होताच उचललेल्या पैशाची परत फेड करण्यासाठी घरदार सोडून ऊस तोड करण्यासाठी येतात. ऊस तोडणीमध्ये वेळेला महत्व आहे. कधी कधी रात्री बारानंतर ऊस भरणीसाठी कामगारांना जावे लागते. डोळ्यात निम्मी अधी झोप घेवून काम करावे लागत असे. दिवसभर ऊस तोड करत असताना ऊसाचापाला अंगाला कापलेला असायचा त्या जखमेवर पाणी पडताच अंग चुरचुरत असे, कामाने अंगाचा पार चिखल झालेला असे ‘कुणाच्या खांद्यावर’ या केसरकरांच्या कादंबरीमध्ये ते लिहितात की, ‘श्रमात शरीर केव्हा विसावत होत हेही कळत नव्हत’ पहाटे ऊस भरून व्हायचा, तळावर येवून अंग धरणीला टेकले नाही इतक्यात पहाट व्हायची. पुन्हा तोडीवर जाण्याची धडपड सुरु व्हायची त्यामुळे शरीराला विसावा मिळत नव्हता. ऊस तोड आल्यानंतर हातातसतत कोयता धरल्यामुळे हंगामात ऊस तोडून हाताला आलेले फोडनंतर गावी काम करताना फार त्रास देत असे; पण इलाज नव्हता त्यांची पोटासाठी चाललेली ही धडपड होती.

• उघड्या वर संसार :

ऊस तोड कामगारांना शेतकऱ्यापेक्षा महत्व कमी असे. शेतकरी मात्र स्वतःला वेगळे समजत असत. यांची वस्ती गावाबाहेर हागणदारीत, खोपटांची रांगच असे. या खोपटामध्ये संसार मांडलेले असत. काही खोपटामध्ये तर काही खोपटाबाहेर थंडीवान्यात झोपी जायाचे; पण त्यांना झोप येतच नसे. कोयता या कादंबरीमध्ये लेखक लिहितात खोपी हचा गोल रिंगण धळन उभ्या

केलेल्या व्हत्या त्यांनी येतानासोबत आणलेले धन्य, भांडीकुंडी, अंथरुण पांघरुन, पैसा आडका कपडालत्त हे सर्व उघड्यावर सोडून ऊस तोडीला जात असतात.

• **शिक्षणाची अबाळ :**

घेतलेली उचल आणि मोकळ्या दिवसामध्ये काम मिळते किमान सहा महिने तरी पोटभर अन्न खायाला मिळते या हव्यासापोटी ही कुटुंब आपल्या गावातून निघून ऊस तोड करावयास निघून येतात. तेंव्हा त्यांच्या मुलांच्या शिक्षणाची अबाळच होते. ही गैरसोय टाळण्यासाठी सरकारने साखर शाळा कारखान्यांवर सुरु केल्या आहेत. माजी मंत्री श्री. लक्ष्मणराव ढोबळे यांनी शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर लगत साखर शाळा सुरुकेली आहे. त्यांच्यासाठी तेथे वसतीगृहाची सोयही करण्यात आली आहे. पण तरीही या कामगारांची मुले याशाळामध्ये जात नसल्यामुळे त्यांचे वर्ष वाया जाते. त्यामुळे त्यांच्या शिक्षणाचा दर्जाही घसरतो.

• **मागासलेपणा :**

या कामगारांच्या वस्त्या गावाबाहेर हागणदारीजवळ असल्यामुळे त्यांच्या आरोग्याचा प्रश्न निर्माण झाला आहे. तेथील अस्वच्छतेमुळे त्यांच्या मुलाबाळांना आजारांना सामोरे जावे लागते. त्यामुळे हे लोक देवदेवता, भुतांखेतांवर अतिविश्वास ठेवतात प्रसंगी नवस बोलतात ते फेडण्यासाठी पुन्हा कर्जबाजारी होतात. याचे चित्रण योगिराज वाघमारे यांनी केले आहे.

• **व्यसनाधिनता :**

काबाड कष्ट करणाऱ्या या जाती जमाती गावाघरापासून शेकडो मैल दूर रानावनात हागणदारीत वस्ती करून राहातात. यांच्या मागे अनेक यातना असता कामाचा थकवा, कंटाळा येत असतो तो दूर करण्यासाठी हे लोक मावा, गुटखा, तंबाखू, दारू, इत्यादी वाईट व्यसने करून श्रम हल्लके करण्याचा प्रयत्न करतात. काही लोकांना लागलेल्यायाव्यसनापायी घरादारावर कर्ज काढले होते तर काहीनी मुकादमाकडून अगावू उचल घेतलेली असते त्याची परत फेड करण्यासाठी हे लोक तोडीसाठी आलेले असतात. काही लोक प्रमाणिकही असतात. ह्या लोकांना ऊस तोड करताना ऊसाचे वाडे विकून जो वरचा पैसा मिळतो त्यामुळे हे लोक चैनिखोर व व्यसनी बनताना दिसतात.

• **संघशक्तीचा अभाव :**

हे कामगार बहुतांश अडाणी अशिक्षित व बेरोजगार असल्यामुळे आणि प्रामुख्याने दलित समाजातील असल्यामुळे ती चैनिखोर व आळशी असल्याचे दिसून येते त्यामुळे त्यांच्यामध्ये एकता दिसून येत नाही यांची त्यांच्या राहात्या ठिकाणी म्हणजे तळावर भांडणे, मारामाऱ्या, काही वेळा खून, आत्महत्या झाल्याची उदाहरणे आहेत. या वरील कारणांमुळे त्यांच्यामध्ये संघशक्तीचा अभाव दिसून येतो. त्यामुळे यांच्या संघटना तर फार दूरचा प्रश्न आहे. याचे चित्रण कैलास दौँड यांचरू ‘पाणधुई’ या कांदबरीमध्ये दिसून येतो. वरील सर्व गोष्टीचा विचार करता असे दिसून येते की, या ऊस तोड कामगारांचे चित्रण करणाऱ्या कांदबन्यातून त्यांच्या दयनिय जीवनाचे चित्रण पहावयास मिळते. हे ऊस तोड कामगार हे मागासलेल्या समाजातील असल्यामुळे त्यांच्यामध्ये शिक्षणाचा अभाव, संघशक्तीचा अभाव दिसून येतो. उलट त्यांच्यामध्ये अंधश्रद्धा, नवस सायास, देवदेवस्कीचे गंभीर प्रकार दिसून येतात. तसेच त्यामध्ये असलेली व्यसनसधिनता यामुळे त्यांच्याजवळ पैसा जास्त काळ टिकू शकत नाही. अशा अनेक गोष्टीमुळे सालोंसाल त्यांना पोटापाण्यासाठी वणवण भटकती करावी लागते. त्यामध्ये भर म्हणजे ते ज्या भागातून येतात तो भाग दुष्काळ किंवा अन्य कारणानी अवर्षण ग्रस्त असतो.

या ऊस तोड कामगारांचे चित्रण काही कविंच्या कवितेतूनही पहावयास मिळते ज्ञानेश्वर कोळी, . आकाश पेलताना (१९९९), सुभाष कवडे, शिवार माती,(२००३).या काव्यसंग्रहातून ऊस तोड कामगारांचे चित्रण आले आहे.

पोट भरण्यासाठी जेव्हा मजूर आपले गावघर सोडून दूर देशी जात असतो त्यावेळी त्यांना दुःख होत असते; पण या दुःखातही ते सुख शोधण्याचा प्रयत्न करतात. आपल्या नशीबाचे भोग भोगतांना ही माणसं दिसतात.जलम जगण्या या कवितेमध्ये कवितेमध्ये कवी लिहितात.

घर मायेचं सोडून,परकया मुलुखी मी येते

उभा जलम जगण्या, मोळी उसाची बांधते ॥४॥

या कामगारांना स्वतःचं घर सोडताना यातना या कवितेतून दिसून येतात. कामगारांच्या वस्त्या गावाबाहेर हागणदारीजवळ, काळ्या भयाण रानावणात,गाववस्तीपासून दूर असतात. या त्यांच्या खोपटांमध्ये मुलंबाळ सोडून ते लोक फडात काम करत असतात. यामुळे लहानग्यांचे अन्नपाण्यावाचून हाल होत असतात.त्यांना अंगभर कपडाही मिळत नाही त्यामुळे फडात काम करतांना अंगभर कपडेही मिळत नाहीत.

अंगी फाटक लुगडं
लाज तशीच राखते
दांडग्यांच्या नजरेला
कशीबशी चुकविते ॥

ऊस तोड कामगारांच्या जीवनात सुखाचे क्षण कमीच असतात त्यांच्या जीवनाची फार दशा झालेली असते.यांनी ऊस तोड केल्याशिवाय आपणास साखर मिळत नाही; पण हेच लोक साखरेपासून वंचित असतात.त्यांचे आणि साखेरेचे काही नातेच नाही असे म्हणावयास हरकत नसावी.त्यांच्या जन्माच मातेर झाल आहे हे सांगताना

मोठी माझिया जल्माची, सदा ढिलीच राहते

उभा जलम जगण्या, मोळी ऊसाची बांधते॥। उभा जन्म ऊस तोडण्यात जातो मात्र प्रगती काहीच झाली नाही आणि होतही नाही हे वासतव सत्य या कवितेतून मांडण्याचा प्रयत्न केल्याचे दिसून येते.

सकाळी झुंजूमुंजू व्हायला लागले की हे सर्वजन घाईगडबडीने ऊसाच्या फडाची वाट चालायला लागतात. नाचणं या कवितेमध्ये कवी सुभाष कवडे यांनी ऊसतोड कामगारांच्या मनातिल व्यथा, वेदना मांडल्या आहेत.हे लोक त्यांच्यावर असणाऱ्या कर्जाचे ओझे फेडण्यासाठी अहोरात्र राबत असतात.हे कर्ज सालोंसाल फिटत नसल्यामुळे त्यांना सालोंसाल ऊसतोड करावी लागते. म्हणून कवी म्हणतात.

पोटासाठी सालोंसाल
आसं आपलं जगणं
जसं ऊन वाळवंटी
विरूसाठी रे नसचणं.

हे त्यांच जगणं आपल्या मुलाबाळांसाठी असते.मुलं शिकली की त्यांची प्रगती होईल म्हणून जीवाचा आटापिटा करून हे लोक राबत असतात. बाप या कवितेमध्ये लता ऐवळे म्हणतात की, ऊसतोड करण्यासाठी आलेला माझा बाप आपल्या एकुलत्या एकामुलीने सुखात राहावे म्हणनं स्वतःच्या सदन्याला अनेक ठिगळं लावलेली आहेत. तो रात्रिंदिन राबराबून आपल्या लाडक्या लेकिला घास मुटका मिळवून घालत असतो. त्यावेळी त्याची झालेली घालमेल कवयित्री आपल्या कवितेमध्ये मांडतांना म्हणते.

भरविला घास मुटका
माझ्या इवल्या मुखात
त्याचा जलम कष्टाचा

पण सदा मी सुखात

मुलीला थंड लागू नये म्हणून आपल्या अंगावरचे पांधरून मुलीच्या अंगावर घातले होते. दिवसेंदविस मोठी होताना तिला भूक, दारिद्र्याला सामना द्यावा लागत होता.अशा हालाखिच्या काळातही बापाने मुलीला काही कमी पडू नये याची काळजी घेतली होती .तिने शिकून मोठे व्हावे हे त्यांचे स्वप्न होते.

हे ऊसतोड कामगार परक्या मुलूखातून इकडे ऊसतोड करण्यासाठी येतात.चार पैसे गाठीला पडावे ही अपेक्षा त्यांची असते.ना निवारा ना विश्रांती उघड्यावर झोपावे अंगावर बर्फ द्यावा आणि मुलाबाळांना अंगाशी घटू चिकटून द्यावे आणि झोपावे अवेळीच पाऊस आलाच तर त्यांच्या संपूर्ण कष्टावर पाणी फिरते. दोन तीन दिवस त्यांना अन्न पाण्यावाचून काढावे लागतात. त्यांचा उघड्यावरचा संसार भिजलेला असतो. सर्वत्र विचित्र परिस्थिती झालेली असते.

ह्यो बर्फ... ह्यो चिखल... ह्यो कोयता..?

अन् संपून जायचं का फड तोडता तोडता.?

सकाळी डोळ्यात झोप घवून उठावे स्वयंपाक आवरून नवन्याच्या मागे फडात जावे,मुलांना तळावरील म्हाताच्या माणसांच्या हवाली करावे ,अशा अवस्थेत जाताना त्या स्त्रियांच्या मनाची घालमेल व्हायची. घार उडे आकाशी मन मात्र पिलांपाशी अशी त्यांची अवस्था होत असते. हिरकणी आपल्या मुलाच्या ओढीने अवघड बुरुज सर केला होता किंवा रानावनात चरावयास गेलेल्या गाईला गोठ्यात बांधलेल्या आपल्या वासराची सय येते त्याप्रमाणे ऊसतोड करण्यासाठी फडात गेलेल्या आईला आपल्या मुलांची सय येते.तिला आपल्या तळावर जाण्याची घाई झालेली आहे.

डोईवर भारा मोठा
पाखराचं आलं बळ
आता भेटेल गं बाळ

तिचया डोक्यावर वाड्याचे ओझे असतानासुद्धा मुलांच्या ओढीने ती झापाझाप पाऊले टाकत चालली आहे. दिवसभर केलेल्या कामाचा तिला विसर पडला आहे.आपलं बाळ सुखी आहे. हे तिला पहाताच आनंद होतो. चारसहा महिने ऊसतोड केल्यानंतर तोड संपली आहे.घरगावाकडे जाण्याची ओढ लागली आहे. आता घरदार ,गाव, गावचा माळ डोळ्यासमोर उभा आहे.

तोड ऊसाची संपली
आम्ही निघालो गावाला
कोस कोस दूर गाव
माळ डोळ्यात साठला

साधारणपणे ऑक्टोबरमध्ये सुरु झालेली तोड साधरणपणे फेब्रुवारी मार्चपर्यंत चालते.

ऊसाची तोड संपलेली असताना आपले गाव समोर दिसू लागते.ज्या माळावर राहन ऊस तोड केली मो माळही नजरे समोरुन जात नाही. आपल्या गावी गेल्यानंतर त्यांना अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागणार आहे.

ऊस तोड कामगार हा वर्षानुवर्षे कजबाजारी च राहतो. त्याला कर्जातून मुक्त होता येत नाही.तो ज्या परिसरामध्ये राहतो, त्या परिसरातील वातावरणाचा की त्याच्या नशीबाचा दोष की तो गरीब आहे म्हणून त्यांच्या आयुष्याचे दुःख संपत नाही हे सांगताना कवयित्री मनीषा पाटील म्हणतात

जन्मभरी दुःखाचे
ओझं पाठीशी बांघतो
तरी चालतो चालतो
वाट जगणं शोधतो ।

ऊस तोड कामगारांच्या आयुष्याची परवड तर चालूच आहे शिवाय समाजातील इतर कष्टकरी जनतेचेही अशाच प्रकारे हाल चालू आहेत. अलिकडील काळात ऊस तोड मशिन्स आल्या आहेत त्यामुळे या कामगारांच्यार आता उपासमारीची वेळ आली आहे.

● **निष्कर्ष :**

ऊस तोड कामगार हा दलित वग्रतील असल्यामुळे शासकीय पातळीवर त्याच्या आरोग्याची आणि त्यांच्या स्थैयाची जबाबदारी शासन दरबारी असल्याचे जाणवत नाही

या कामगारांच्या सेवा शाश्वती त्याच्या भविष्याच्या कोणत्याच तरतुदी सरकारने आखल्या नाहीत.

उघड्यावर राहून कष्ट करणारी ही जात वेगळीच आहे की जी काही काळासाठी घराबाहेर राहत असते. त्यांच्या आरोग्याच्या कोणत्याच सोई त्याच्यार्पत जात नाहीत.

ऊस तोड स्त्री कामगार तर कोणत्याच प्रकारचे संरक्षण नाही मग आरोग्याचे तर सोडाच या कामगार स्त्रीया जेंव्हा कामावर असताना त्यांना मासिक समस्या निर्माण होतात त्यावर उपाय योजना नाहीत म्हणून काही स्त्रियांनी स्त्री नसबंदी केल्याची उदाहरणे दिसून आली आहेत. या कामगारांना न्याय मिळावा या अपेक्षेसाठी हा लेखन प्रपंच मांडला आहे.

● **संदर्भ :**

- १) कोळी ज्ञानेश्वर — आकाश पेलताना, वारणा कामगार प्रकाशन, वारणानगर, १९९९, प्रथमावृत्ती.
- २) कोळी ज्ञानेश्वर — आयुष्याच्या वाटेवर नीहारा प्रकाशन, पुणे, १९९६, प्रथमावृत्ती.
- ३) पाटील प्रदीप — आत्मसंवाद, मानसन्मान प्रकाशन, पुणे, १९९६ प्रथमावृत्ती.
- ४) वाघमारे योगीराज — धुराळा, हर्ष प्रकाशन, सोलापूर, २००५ प्रथमावृत्ती.
- ५) जाधव सरदार — कोयता जनशक्ती बुक अॅण्ड पब्लिकेशन्स औरंगाबाद, १९९४ प्रथमावृत्ती.
- ६) दौँड कैलास — पाणधुर्ई, शांती पब्लिकेशन्स पुणे, २००४ प्रथमावृत्ती.